

ژورنال علمی باستان‌شناسی ایران

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 14, No. 42, Autumn 2024

Characteristics of the Forms, Decorations, and Themes of the Seals of the Afshar Kings

Sara Sepahvand¹ , Mitra Shateri² ,
Seyyed Mohammad Ali Mousavi³

<https://dx.doi.org/10.22084/nb.2023.28196.2617>

Received: 2023/08/20; Revised: 2023/12/11; Accepted: 2023/12/16

Type of Article: **Research**

Pp: 237-260

Abstract

The royal seals from the Afshari period represent significant artifacts of this historical era. Despite their importance, there has been a limited number of studies focusing on these seals, which aim to analyze their structural characteristics based on available documents and decrees. Often, the role of seals has been perceived merely as a procedural element within the documentation practices of the time. Furthermore, existing research on the royal seals tends to rely on broad generalizations rather than in-depth analysis. The central questions guiding this research are: What were the shapes and patterns of the seals utilized by the Afshar kings, and what themes and ideas were expressed in their writings? To gather more insights into the forms, motifs, and thematic significance of these seals and their inscriptions, a detailed examination has been carried out. The research encompasses a statistical population of 24 seals and seal impressions linked to the Afshar royal lineage. The present study examines the impact of the royal seals associated with the Afshar dynasty. To date, only a single seal attributed to the Afshar kings has been definitively identified, specifically that of Adel Shah, with no additional seals from other monarchs of this era having been discovered. The research methods encompasses both library and field data collection, employing a historical-descriptive and analytical approach. The selection of royal seals is justified by references in credible documents and literature that acknowledge their existence. Consequently, an analysis of the motifs and inscriptions found on the royal seals from the Afshari period has been conducted. The data utilized in this research are primarily derived from library sources, involving a thorough examination of historical texts and documents. The analysis reveals that the primary designs of the seals belonging to the Afshar kings were characterized by square, crowned square, almond, crowned almond, and oval shapes. The inscriptions found on these seals predominantly encompass themes related to the identity of their owners, rituals for prayer to the Lord, supplications to Imam Ali (A.S.) and Imam Reza (A.S.), as well as expressions of praise directed towards the Afshar monarchs.

Keywords: Seals and Seal Impressions, Afshar Kings, Inscriptions, Motifs and Themes.

1. M. A. in Archaeology, Department of Archaeology, Conservation and Restoration Faculty, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

2. Associate Professor, Department of Archeology, Faculty of Literature and Humanities, Shahrekord University, Shahrekord, Iran. (Corresponding Author)
Email: shateri.mitra@sku.ac.ir

3. Freelance researcher, Iran.

Citations: Sepahvand, S., Shateri, M. & Mousavi, S. M. A., (2024). "Characteristics of the Forms, Decorations, and Themes of the Seals of the Afshar Kings". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 14(42): 237-260. doi: [10.22084/nb.2023.28196.2617](https://doi.org/10.22084/nb.2023.28196.2617)

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5887.html?lang=en

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

Investigating the seals of the Afshar kings is a significant endeavor for understanding the cultural, political, and religious contexts of the time. In the aftermath of the Safavid downfall and the Afghan rule over Iran, Nader Shah Afshar was proclaimed Shah in 1148 A.H. He maintained his reign until his assassination in 1160 A.H., during which he succeeded in creating a unified and relatively powerful administration in Iran. The engravings and decorative elements present on seals offer critical insights into the governance of different historical periods. The lack of extensive historical records for specific governmental periods renders inscriptions, particularly those linked to royal seals, crucial for comprehending those eras. Prior to the establishment of the Afshari regime, the significance of seals was already a prominent issue for royal families during the patriarchal, Timurid, and Safavid periods. This focus on seals not only persisted but also grew stronger in subsequent times, notably during the Afshar period. This research project is designed to identify and analyze the forms, motifs, and themes associated with the seals and seal impressions of the Afshari kings. It aims to respond to essential questions such as: What forms and patterns were evident in the seals of the Afshar kings? What themes and concepts are represented in their writings? While the majority of the seals from the Afshar dynasty have been lost, with the notable exception of Adel Shah's seal, the remaining impressions serve as a crucial source of information about the political, governmental, and religious dynamics during the Afshar period. In addition to historical texts and literature, the remaining documents and decrees are essential sources for understanding seals and their effects. The information for this research was collected using a documentary method, drawing from library sources and conducting field studies in both domestic and foreign museums. The research method is descriptive-analytical and historical. The Afshar kings ruled over various regions of Iran from the establishment of the Afshari government by Nader Shah Afshar until the time of Agha Mohammad Khan Qajar's rule. A portion of the information gap and its inadequacy regarding this historical period of Iran, including its political, cultural, and religious circumstances, can be supplemented by findings derived from investigations into the seals and the significance of the kings' seals.

Discussion

Based on the surviving historical literature and documents, there are 24 seals and their impressions that can be traced back to the Afshar monarchs.

Specifically, this assortment comprises 8 seals belonging to Nader Shah Afshar, 3 to Adel Shah, 1 to Ibrahim Shah, 7 to Shahrukh Shah, 3 to Nadir Mirza, and 2 to Nasrullah Mirza.

An analysis of the seals from the Afshari period reveals that the majority of seals belonging to the Afshar kings were designed in a crowned square format. Nadir Shah Afshar's seals exhibit a variety of shapes, including simple squares, crowned squares, plain almonds (or pears), and crowned almonds. In contrast, Nader's successors predominantly utilized the crowned square shape for their seals, with the notable exception of Adel Shah Afshar, whose seal was oval. The seals of Nader Shah Afshar exhibit a variety of decorative elements, including frames and plates shaped like almonds, crowned almonds, squares, and crowned squares. In addition to these geometric forms, the seals are adorned with both vegetal and animal motifs, notably featuring peacocks. The inscriptions on the seals of the Afshar Shahs primarily consist of their names and titles, accompanied by poetic verses that invoke the remembrance of God, as well as the veneration of Imam Ali (a.s) and Imam Reza (a.s). These inscriptions also express devotion to God, include Quranic verses, and reference the preceding government and the Safavid dynasty. An overarching perspective indicates that the predominant trend has been towards the validation and pursuit of legitimacy in governmental, political, national, and religious contexts. The texts found on the seals of the Afshar kings are composed in both Persian and Arabic, utilizing the Thulth and Nastaliq scripts for their inscription. Persian writings prominently feature the names of the Afshar rulers and poetic verses that extol their virtues, while the Arabic inscriptions contain phrases such as "Salamon Ala Ibrahim," "La fata ella Ali La saif ella Zulfaqr," "Besmellah," "Al-Molku lellah," and "Al-Hokmu lellah." In every instance, the sacred divine names and attributes are inscribed in Thulth script, with the seal texts appearing in either Thulth or Nastaliq script.

Conclusion

While the specific shapes of the seals used by the Afshar kings are not documented, there is available information regarding the primary designs of these seals. Nader Shah Afshar's seals were characterized by various shapes, including simple squares, crowned squares, simple almond shapes, and crowned almond shapes. His successors predominantly employed crowned square seals, followed by simple squares and oval shapes. The decorative motifs on Nader Shah Afshar's seals included geometric frames,

Khatai patterns, peacocks, lions, suns, and floral half-rings. In contrast, the seals of his successors primarily featured Khatai motifs and geometric frames for their decoration.

The inscriptions on the seals of the Afshar kings are composed in Persian and Arabic, utilizing the Thulth and Naṣṭaliq scripts for their written form. Typically, these royal seals feature the names and identities of the kings, alongside poetic verses that invoke the remembrance of God, as well as the veneration of Imam Ali (a.s) and Imam Reza (a.s). These inscriptions not only express devotion to God and include Quranic verses but also reflect the affiliation with the preceding government and the Safavid dynasty. A broader analysis reveals that these seals predominantly served to legitimize the political, national, and religious authority of the Afshar rulers, indicating their anxiety regarding the precariousness of their regime.

Acknowledgments

In the end, the authors consider it necessary to thank the anonymous reviewers of the journal for improving the text of the article.

Observation Contribution

The percentage of authors' participation in the present study is 45, 35, and 20 percent, respectively.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest while observing the publication ethics in referencing.

شاخصه‌های فرمی، تزئینی و مضامین مهرهای شاهان افشار

سارا سپهوند¹، میترا شاطری²، سید محمدعلی موسوی³

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/nb.2023.28196.2617>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۲۹، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۵

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۶۰-۲۳۷

چکیده

مهر و اثرمهر شاهان و حاکمان به دلیل ماهیت سیاسی و فرهنگی از ارزشمندترین آثار هر دوره به‌شمار می‌آید. مهر حاکمان به دلیل پیش‌گیری از سوءاستفاده‌های مختلف، معمولاً بلافاصله پس از فوت یا برکناری از میان می‌رفت؛ از این رو، به‌جز تعداد معدودی، برجای نمانده‌اند، اما دانش امروزی هم‌چنان از طریق بررسی آثار مهر ایشان، قابل پیگیری و گسترش است. از آنجایی‌که درخصوص دوره افشاریه، اطلاعات اندکی در دست است، بررسی آثار مهرهای برجایمانده در میان اسناد و فرامین شاهان این دوره می‌تواند به تنویر بخش مهمی از تاریخ این دوره کمک نماید. در معدود مطالعات صورت‌گرفته درمورد مهر شاهان افشار، بیشتر به کلیات پرداخته شده و به مهر، تنها به‌عنوان بخشی از آداب سندپردازی این دوره توجه شده است و اشاره‌ای به فرم، تزئینات و مضامین آن‌ها نشده است؛ بر همین اساس، پژوهش حاضر با هدف شناسایی و طبقه‌بندی فرم، نقوش و مضامین مهرها و اثرمهرهای شاهان افشاری در پی پاسخ‌گویی به پرسش‌هایی چون: مهرهای هر یک از شاهان افشار چه فرم‌ها و نقوشی داشته‌اند؟ و نوشته‌های حک شده بر مهرهای آنان چه مضامین و مفاهیمی داشته‌اند؟ خواهد بود. جامعه آماری مورد بررسی در این پژوهش، شامل ۲۴ عدد مهر و اثرمهر از شاهان افشار است. روش گردآوری اطلاعات پژوهش، اسنادی از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی، و رویکرد پژوهش نیز، توصیفی-تحلیلی تاریخی است. نتایج پژوهش حاکی از آن است که صفحه اصلی مهرهای شاهان افشار به شکل‌های مربع ساده یا تاج‌دار، بادامی ساده یا تاج‌دار، و بیضی بوده است؛ و مضامین اصلی نوشتار مهرها، اشاره به برخی آیات قرآنی، برهویت صاحبان آن‌ها و شعائری در عرض ارادت به پروردگار، امام علی علیه السلام و امام رضا علیه السلام، و در مرتبه بعدی در ستایش شاهان افشار است.

کلیدواژگان: مهر، اثرمهر، شاهان افشار، نقوش، کتیبه‌ها، فرم.

- I. کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
- II. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران (نویسنده مسئول).
- III. پژوهشگر آزاد، ایران.

ارجاع به مقاله: سپهوند، سارا؛ شاطری، میترا؛ و موسوی، سید محمدعلی، (۱۴۰۳). «شاخصه‌های فرمی، تزئینی و مضامین مهرهای شاهان افشار». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، (۴۲): ۲۳۷-۲۶۰. doi: 10.22084/nb.2023.28196.2617

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_5887.htm-1?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

بررسی و شناخت مهر شاهان دوره افشار، یکی از آثار مهم در شناخت اوضاع فرهنگی، سیاسی و مذهبی این دوره است. پس از سقوط صفویان و دوره تسلط افغانه بر ایران، «نادرشاه افشار» در سال ۱۱۴۸ ه.ق. رسماً شاه ایران شد و تا سال ۱۱۶۰ ه.ق. که به قتل رسید، توانست حکومت یکپارچه و نسبتاً قدرتمندی در ایران به وجود آورد؛ اما با مرگ او، مدعیان زیادی برای حکومت بر ایران روی کار آمدند و قدرت جانشینان نادرشاه افشار، تنها به حکومت در خراسان محدود شد (پری، ۱۳۸۲: ۴۴)، (جدول ۱).

ردیف	نام پادشاه	شروع حکومت	پایان حکومت
۱	نادرشاه افشار	۱۱۴۸ ه.ق.	۱۱۶۰ ه.ق.
۲	عادلشاه افشار	۱۱۶۰ ه.ق.	۱۱۶۱ ه.ق.
۳	ابراهیم‌شاه افشار	۱۱۶۱ ه.ق.	۱۱۶۱ ه.ق.
۴	شاهرخ‌شاه افشار	۱۱۶۱ ه.ق.	۱۱۹۷ ه.ق.
۵	نادر میرزا افشار	۱۱۹۷ ه.ق.	۱۱۹۷ ه.ق.
۶	نصرالله میرزا افشار	۱۱۹۷ ه.ق.	۱۱۹۸ ه.ق.

جدول ۱: شاهان افشار و بازه زمانی حکومت آن‌ها براساس اطلاعات قزوینی (قزوینی، ۱۳۶۷: ۳۰-۶۰).

Tab. 1: Afshar kings and the period of their rule based on Qazvini information (Qazvini, 1367: 30-60).

ساختن مهر و تفنن در نقوش آن از دوران قدیم متداول بوده است و اهمیت آن تا به حدی بوده که مهرهای سلاطین در محفظه‌های تزئینی و جعبه‌های جواهر نشان از طریق آداب خاصی مراقبت می‌شده است و شغل مهرداری در گذشته یکی از مشاغل مهم و معتبر دستگاه دولتی بوده است (آتابای، ۱۳۵۸: ۳) و حکاکان زبردست عباراتی را روی مهرهایی با جنس‌های مختلف و اشکال مختلف و تزئینات گوناگون با خطوطی زیبا حک می‌کردند (همان: ۲).

پیش از دوره افشار، به‌ویژه در دوره صفوی، و با توجه شاهان صفوی به مهرسازی؛ مهرها به‌وسیله‌ای برای بیان عقاید مذهبی و سیاسی حاکمان مبدل شدند (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰: ۳۸). این روند در دوره‌های پسین هم‌چون دوره افشار نیز تداوم یافت. مهرهای شاهان افشار با یک استثنا (مهر عادل‌شاه)، همگی از میان رفته‌اند؛ اما خوشبختانه به‌واسطه در دست بودن اثرمهرهای آنان، دسترسی به اطلاعات ارزشمندی در خصوص وضعیت سیاسی-حکومتی، و مذهبی دوره افشاریه امکان‌پذیر است. علاوه بر کتب و متون تاریخی، اسناد و فرامین برجامانده نیز از منابع مهم شناخت مهرها و اثرمهرها می‌باشد. گردآوری اطلاعات مورد استفاده در پژوهش حاضر، به روش استنادی از طریق منابع کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی از خلال بررسی در موزه‌های داخلی و خارج از کشور صورت گرفته است و روش پژوهش نیز توصیفی-تحلیلی تاریخی بوده است.

شاهان افشار توانستند از زمان تأسیس حکومت افشاریه توسط نادرشاه افشار تا زمان حکومت آقامحمدخان قاجار، بر بخش‌هایی از ایران حکومت کنند. بخشی

از کمبود اطلاعات، و عدم کفایت آن در مورد این بازه زمانی از تاریخ ایران، اوضاع سیاسی، فرهنگی و مذهبی آن می‌تواند توسط اطلاعاتی که از طریق بررسی‌های صورت گرفته در مورد مهرها و اثرمهرهای شاهان، انجام می‌شود، جبران گردد. این دوره، ضرورت پژوهش‌هایی در این باره را بر ما روشن می‌سازد.

پرسش‌های پژوهش: پژوهش حاضر تلاش دارد که به این پرسش‌ها پاسخ گوید؛ صفحه اصلی مهرهای شاهان افشار چه فرم‌ها و نقوشی داشته‌اند و نوشته‌های حک شده بر مهر آنان چه مضامین و مفاهیمی داشته است؟
روش پژوهش (جامعه آماری، روش گردآوری): در این پژوهش، اطلاعات ۲۴ عدد از مهرها و اثرمهرهای شاهان دوره افشاریه مورد بررسی قرار گرفته است. رویکرد پژوهش، تاریخی-توصیفی تحلیلی است و روش جمع‌آوری اطلاعات با مطالعات کتابخانه‌ای-میدانی و با بررسی اسناد مکتوب مرتبط با این دوره انجام شده است.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های نسبتاً گسترده‌ای در خصوص مهرهای دوران اسلامی، انجام شده است. «رحمتی» (۱۳۸۷) در کتاب کنزالاكتساب، در خصوص اصول مهرسازی و ترکیب مهر در سده ۱۱ ه.ق. اطلاعات ارزنده‌ای ارائه داده که در نوع خود بی‌نظیر بوده و از منابع تاریخی ارزشمند در خصوص مهر و مهرسازی قبل از دوره افشار به شمار می‌آید؛ اما وی از دوره‌بندی مشخصی سخن نگفته و تنها به کلیات بسنده نموده است. «گلستانه» از مورخان دوره افشار و زند (۱۳۴۴) در کتاب مجمل التواریخ در خلال نوشتار خود، به متن و شکل کلی برخی از مهرهای شاهان افشار اشاره نموده که با توجه به عدم دسترسی به آثار عینی مهرها، دربرگیرنده اطلاعات ارزشمندی است. «قزوینی» (۱۳۶۷) نیز در کتاب فوائدالصفویه: تاریخ سلاطین و امرای صفوی پس از سقوط صفویه، از دو مهر نادرشاه افشار اطلاعاتی ارائه نموده است. در کنار منابع دست اول، آثار دست دومی نیز وجود دارد که عمده اشارات آنان در مورد مهرهای دوره افشار، بسیار گذرا و یا موردی بوده است؛ به‌طورمثال، «محمد جواد جدی» در دانشنامه مهر و حکاکی (۱۳۹۲) اطلاعاتی از مهرهای دوره‌های مختلف اسلامی ارائه نموده، اما این اطلاعات، تنها به صورت معرفی بوده و فاقد هرگونه تحلیل می‌باشد؛ علاوه بر آن، اثر یادشده در خصوص مهرهای دوره افشار از جامعیت مطلوب برخوردار نیست. «طاهری شهاب» (۱۳۴۴) در مقاله «سجع مهر سلاطین و شاهزادگان و صدور ایران»، تنها به ذکر متن و سجع سه مهر از «نادرشاه افشار» و سجع‌های مهر «عادل‌شاه»، «ابراهیم‌شاه» و «شاهرخ‌شاه» اشاره کرده و هیچ اشاره‌ای به ویژگی‌های ظاهری این مهرها نداشته است. «قائم‌مقامی» (۱۳۴۸) در مقاله «مهرها، طغراها و توقیع‌های پادشاهان ایران از ایلخانان تا پایان قاجاریه»، یک مجموعه ۱۰۴ عددی از مهرهای پادشاهان ایران از دوره ایلخانی تا پایان دوره قاجاریه را معرفی کرده است. او برای نخستین بار در مقاله خود تصاویری از برخی از مهرها ارائه کرده است که تا پیش از این، تجربه نشده بود؛ قائم‌مقامی (۱۳۵۰) هم‌چنین در کتاب مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، تعداد محدودی از مهرهای شاهان افشار را معرفی کرده

است. «ابوترا بیان» (۱۳۶۲) در مقاله مهر عادل شاه افشار، مهری از عادل شاه افشار را مورد بررسی قرار داده است؛ او برای اولین بار این مهر را معرفی کرده است. «نوایی» (۱۳۶۸) در کتاب نادرشاه و بازماندگانش، به معرفی برخی اسناد به جا مانده از نادرشاه و بازماندگانش پرداخته است؛ با وجود این که هدف او شناخت متن و ساختار اسناد این دوره بوده است، ولی اطلاعات ارزنده‌ایی در مورد کلیات مهرهای شاهان افشار ارائه داده است. «کریم‌زاده تبریزی» (۱۳۸۵) نیز در کتاب مهرها، زغراها و فرمان‌های پادشاهان ایران: از شاه اسمعیل صفوی تا احمدشاه قاجار، از مهر پادشاهان صفویه تا قاجاریه سخن گفته است؛ مؤلف از مجموعه‌داران اسناد و نسخ خطی است که در این کتاب تلاش کرده است، علاوه بر معرفی این اسناد، اثرمهرهای موجود بر اسناد که دارای معایب بوده‌اند را ویرایش کند و تصاویر کامل شده آن‌ها را ارائه دهد. متأسفانه مؤلف این کتاب بیشتر مهر شاهان و شاهزادگان صفوی و قاجار را مورد بررسی قرار داده است و به سایر دوره‌ها توجه چندانی نداشته است. هم‌چنین، «محبوب فریمانی» و «خسروبیگی» (۱۳۹۴) به مطالعه چند سند از نادرشاه افشار و مهر او پرداخته‌اند که هرچند در آن به اطلاعاتی از مهرهای نادرشاه افشار اشاره شده، اما هدف اصلی این پژوهش بیشتر شناخت ساختار سندی فرمان‌های نادرشاه بوده است و تنها اشاراتی زودگذر و مختصر به مهرهای نادرشاه بسنده شده است. «شعیبی عمرانی» (۱۳۹۹) نیز به بررسی تأثیر سندپردازی صفویه در دوره جانشینان نادرشاه پرداخته و از در این خلال برخی از مهر جانشینان نادرشاه افشار را نیز معرفی نموده است؛ همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، پژوهش‌های معرفی شده عمدتاً به صورت مقطعی و موردی به معرفی برخی مهرها به صورت جسته و گریخته پرداخته‌اند و لذا لزوم انجام پژوهشی متمرکز و مستقل بر روی تمامی مهرها و آثار مهرهای شناسایی شده از شاهان افشار ضرورت می‌یابد.

مهر و اثرمهر، و اهمیت آن در دوران اسلامی

«دهخدا» مهر را وسیله‌ای می‌داند از جنس سنگ، لاستیک و مانند آن‌ها که بر آن نام و عنوان شخصی یا بنگاهی را به صورت وارونه کنده باشند و چون آن را به مرکب آغشته کنند و بر کاغذ فشار دهند، آنگاه نام و نقش مذکور بر کاغذ ثبت شود (دهخدا، ۱۳۶۵، ج ۴۶: ۱۸۶). ساختن مهر و ایجاد نقوش متنوع روی آن از دوران قدیم معمول و متداول بوده است. امروزه از شمار قابل توجهی از مهرها چندان اطلاعاتی در دست نیست، زیرا در گذشته برای جلوگیری از حوادث نامناسب احتمالی آتی کشور، معدوم کردن و شکستن مهرهای پادشاهی که به هر عنوان از سلطنت کنار می‌رفت متداول و طی آئینی خاص مرسوم بوده است (آتابای، ۱۳۵۸: ۳)؛ به همین واسطه، اغلب پژوهش‌های این حوزه بر مطالعات روی اثرمهرها متمرکز شده‌اند. در سندشناسی، اثرمهر نشان‌دهنده اعتبار اسناد قلمداد می‌شود، چراکه در رؤس اسناد دیوانی، فرامین و احکام حکومتی، اثرمهر شاهان و حکام، وزرا و رجال حکومتی قرار گرفته است؛ لذا شناخت دقیق آن‌ها لازم و ضروری است (فراستی، ۱۳۹۵: ۶۲). به همین دلیل، با بررسی اثرمهرهای باقی مانده از شاهان می‌توان به

اطلاعات ارزشمند سیاسی، اجتماعی و مذهبی هر دوره دست‌یافت. شکل و فرم هر مهر، مهم‌ترین خصوصیت ظاهری هر مهر محسوب می‌شود و نام‌گذاری مهرها بر پایه شکل مهرها به خوبی بیان‌کننده اهمیت شکل مهر در اعتبار مهرها بوده است (میرزاابوالقاسمی، ۱۳۹۳: ۲).

معرفی مهر و اثرمهرهای شاهان افشار

گرچه امروزه مهرهای اندکی از شاهان افشار برجامانده است، اما مطالعات این حوزه، با بررسی اثرمهرها نیز امکان‌پذیر است. اثرمهر، همان شکل صفحه روی مهر و البته مهم‌ترین بخش مهر است و چارچوب محیطی اثرمهرها که از شکل صفحه مهر حاصل می‌شود، معرف آن است و شکل صفحه مهرهای متأخر اسلامی یکی از نشانه‌های اعتبار دیوانی مهرها در اسناد به‌شمار می‌رود (میرزاابوالقاسمی، ۱۳۹۳: ۳)؛ ازجمله شاهان افشار که می‌توان درمورد اثرمهر آن‌ها اطلاعاتی در کتب تاریخی، اسناد و سایر پژوهشات انجام‌شده به دست آورد؛ نادرشاه افشار، عادل‌شاه، ابراهیم‌شاه، شاهرخ‌شاه، «نصرالله میرزا» و «نادر میرزا» هستند که در این بخش به بررسی ویژگی‌های این آثار براساس ترتیب تاریخی پرداخته خواهد شد.

مهرهای نادرشاه افشار

«نادرقلی» که از ایل افشار بود در سال ۱۱۰۰ ه.ق. متولد شد، او در دوره «شاه طهماسب دوم صفوی» به همراهی سپاه دعوت شد و شاه طهماسب به خاطر لیاقتش به وی لقب «طهماسب قلی خان» را داد ولی نادر خیلی زود امور را در دست گرفت و شاه طهماسب دوم را از حکومت کنار گذاشت (هدایت، ۱۳۳۹: ۵۱۴). نادرشاه افشار در سال ۱۱۴۸ ه.ق. رسماً تاج‌گذاری کرد و تا سال ۱۱۶۰ ه.ق. بر ایران حکومت راند و در همین سال کشته شد (همان: ۵۴۵).

باتوجه به اطلاعاتی که از کتب تاریخی و اسناد به‌جای مانده از نادرشاه افشار در دست است، نادر مهرهای متعددی داشته است. گلستانه، یکی از اثرمهرهای نادرشاه افشار، را با این بیت شعر عنوان کرده است: «ساید بفلک از ره اقبال رکابیم، طهماسب قلیخان شده از شاه خطابیم». در پی پس‌گیری مشهد و هرات و با افزایش قدرت نادر در دستگاه شاه طهماسب دوم در سال ۱۱۳۹ ه.ق. وی به مقام «کرشی‌باشی» (وزیر تشریفات) رسید و لقب «طهماسب قلی» (غلام طهماسب) «لاکهارت، ۱۳۳۱: ۳۹» به وی اعطا شد. عبدالحسین نوایی، انتخاب این بیت شعر را، به دلیل ابراز رضایت و خوشحالی نادر از الطاف شاه طهماسب دوم صفوی در اعطای این لقب دانسته است (نوایی، ۱۳۶۸: ۱۴۳) که این امر از فحوای متن مهر نیز به وضوح مشخص است؛ لذا این مهر را متعلق به همین بازه زمانی (سال ۱۱۳۹ ه.ق.) دانست.

هم‌چنین گلستانه از دو اثرمهر دیگر نادر نام‌برده که یکی عبارت «نادرقلی خان» یا «نادرعلی خان» را بر خود داشته و دیگری «لافتی الاعلی لاسیف الا ذوالفقار، نادر عصرم ز لطف حق غلام هشت و چهار» داشته است (گلستانه، ۱۳۴۴: ۳۸۶). گرچه تقدم و تأخر عبارات به صورت «لافتی الاعلی لاسیف الا ذوالفقار نادر

عصرم ز لطف حق غلام هشت و چهار» آمده است، ولی به لحاظ ادبی صحیح آن است که بیت به صورت «نادر عصرم ز لطف حق غلام هشت و چهار لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار» خوانده شود و می‌بایست در نظر داشت که بخش لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار برای احترام به اسامی مقدس بر بالای مهر نوشته شده است. از شکل و فرم دو مهر نخست، اطلاعی در دست نیست و تا کنون نقش آن‌ها بر مراسلات این دوره دیده نشده است؛ ولی اثرمهر سوم به شکل مربع ساده و قلم نوشتار آن، نستعلیق است که نقوش ختایی تمام پس زمینه این نوشتار را فراگرفته است. گلستانه، تاریخ ساخت این مهر را ۱۱۴۴ ه.ق. دانسته، اما اثر این مهر بر سندی با تاریخ ۱۱۴۷ ه.ق. نشان می‌دهد که از آن طی سال‌های آتی نیز استفاده می‌شده است (تصویر ۱). در این مهر، نادرشاه در حالی که در هر دو بخش سجع مهر بر باورش به مذهب تشیع تأکید نموده، اما در نحوه بیان ذکر دوازده امام معصوم به جای استفاده واضح و مستقیم از عنوان دوازده امام، آن را با عبارت «هشت و چهار» و به شکل غیر مستقیم آورده است (تصویر ۱). این امر با توجه به سیاست‌گذاری مشهور نادر در جلب رضایت‌مندی پیروان مذاهب گوناگون و عدم حمایت آشکار و روشن از هرگونه مذهب خاصی (از تشیع تا تسنن)، در موارد مختلف مانند سجع مهرها یا حتی سکه‌های وی دیده می‌شود. به نظر می‌رسد نادر حتی در متن مهرهای خود بعد از رسیدن به حکومت نیز از عبارات دینی و مذهبی استفاده نکرده است (امرایبی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۰)؛ و «هنوی» معتقد است، به‌طور کلی نادرشاه در سیاست‌های خود قصد داشته است که ذهن مردم رو به خود مشغول سازد (هنوی، ۱۳۶۵: ۲۶۳).

یکی از مهم‌ترین مهرهای نادرشاه افشار پس از تاج‌گذاری، مهری است با متن: «بسم‌الله- نگین دولت و دین رفته بود چون از جا، بنام نادر ایران قرار داد خدا» (تصویر ۲)، این مهر بر اسناد با تاریخ ۱۱۴۸ ه.ق.، یعنی نخستین سال سلطنت نادرشاه دیده می‌شود؛ لذا این مهر را می‌توان نخستین مهر نادرشاه پس از سلطنت دانست. پس از این تاریخ نیز اثر این مهر بر اسناد و فرامین با سال‌های متفاوت تا سال ۱۱۵۹ ه.ق. (محبوب‌فریمانی و خسروبیگی، ۱۳۹۴: ۱۶)، یعنی یک‌سال پیش از قتل نادرشاه به چشم می‌خورد که این امر نشان‌دهنده اهمیت این مهر به عنوان مهری سلطنتی است. نادرشاه در متن این مهر، به بستر ظهور خود در وضعیت آشفته حکومتی، سیاسی و مذهبی پس از دوره صفوی اشاره نموده و بر مشروعیت ملی-مذهبی خود که برخاسته از مشیت الهی است، تأکید می‌نماید. نشان دادن این جایگاه و مشروعیت بخشی به حکومت وی، به‌گونه‌ای حائز اهمیت است که این سجع «نگین دولت و دین رفته بود چون از جا بنام نادر ایران قرار داد خدا» بر روی گروهی از سکه‌های وی نیز ضرب شده است (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۳: ۲۶). مهر یاد شده به شکل مربع تاج‌دار و قلم متن نوشتار آن، ثلث (در بخش تاج و عبارت بسم‌الله) و نستعلیق (در متن بخش اصلی و مربع مهر است) (تصویر ۲).

در کنار این مهرها، مهرهای دیگری نیز از نادرشاه بر اسناد دیده می‌شود؛ به‌طور مثال، مهری با متن «مظهر لطف الهی نادر است- ۱۱۴۸». گرچه گلستانه به این

▲ تصویر ۱: اثرمهر نادرشاه افشار با متن «لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار، نادر عصرم زلطف حق غلام هشت و چهار» (URL. 1).

Fig. 1: Seal effect Nader Shah-e Afshar with the text “la fatta ella Ali la Saif ella zulfaqar Nader-e asram ze loff-e haq ghulam-e hasht va chehar” (URL. 1).

▲ تصویر ۲: اثرمهر نادرشاه افشار با متن «بسم‌الله- نگین دولت و دین رفته بود چون از یاد بنام نادر ایران قرار داد خدا» (قائم مقامی، ۱۳۷۵: ۳۷۵).

Fig. 2: Nader Shah-e Afshar with the text “besm-e-llah- negin-e dolat va din rafteh bud chon az yad be nam-e Nader-e Iran gharar dad khoda” (Ghaem Maghami, 1350: 375).

▲ تصویر ۳: اثرمهر نادرشاه افشار با متن «مظهر لطف الهی نادر است- ۱۱۴۸» (قائم مقامی، ۱۳۵۰: ۳۷۵).

Fig. 3: Nader Shah-e Afshar with the text “mahzar-e loft-e elahi Nader ast” (Ghaem Maghami, 1350: 375).

▲ تصویر ۴: اثرمهر نادرشاه افشار با متن «الحکم لله» (URL. 1).

Fig. 4: Nader Shah-e Afshar with the text “al Hokm-o le-llah” (URL. 1).

▲ تصویر ۵: اثرمهر نادرشاه افشار با متن «الملک لله» (URL. 1).

Fig. 5: Nader Shah-e Afshar with the text “al molk-o le-llah” (URL. 1).

مهر به نقل از «قزوینی» اشاره نموده، اما معتقد است تاکنون سند یا فرمانی با اثر آن رؤیت نشده (گلستانه، ۱۳۴۴: ۳۸۶)، اما امروزه اثر این مهر بر فرمان‌هایی تا تاریخ ۱۱۵۵ ه.ق. به تناوب دیده شده که نمونه آن در تصویر ۳، آورده شده است. فرم مهر یادشده به شکل مربع ساده و بدون تاج بوده و قلم سجع آن نیز نستعلیق است (تصویر، ۳).

درمیان مهرهای نادر، دو مهر به فرم گلابی‌شکل (یا بادامی‌شکل) دیده می‌شود. استفاده از ترنج بادامی‌شکل در سرلوح‌ها از دوره تیموری رواج می‌یابد و در دوره صفوی استفاده از این فرم در هنرهای مختلف رایج گسترده‌ای می‌یابد که به طور مشخص در دوره‌های واپسین نیز تداوم یافته است.

یکی از این مهرها با کتیبه «الحکم لله» بر فرمانی با تاریخ ۱۱۵۹ ه.ق. نقش بسته است. این مهر بادامی، تاج‌دار بوده و در پس‌زمینه آن نقش طاووس و نیم‌حلقه‌ای از گل در پایین آن، حک شده است و خود طاووس نیز با نقوش ختایی زینت یافته است. قلم نوشتار متن این مهر، نسخ است (تصویر، ۴). مهر دیگر، کتیبه‌ای با عبارت «الملک لله» دارد. این مهر بادامی‌شکل، نقش شیر و خورشید داشته و مجدداً نیم‌حلقه‌ای از گل در پایین آن دیده می‌شود. قلم نوشتاری متن نیز، نسخ است و اثر مهر یادشده بر فرمان‌های سال ۱۱۵۸ ه.ق. دیده می‌شود (تصویر ۵). در این مهر، نادرشاه علامت شیر و خورشید را که از نمادهای دیرپای استفاده شده بر سکه‌ها، مهرها و درفش‌های دوره ایلخانیان، تیموریان و صفویان بود، مجدداً احیاء و استفاده نموده است. عبارات حک شده (الحکم لله و الملک لله) بر دو مهر اخیرالذکر از عبارات بسیار رایج حکومت‌های دوران اسلامی از سده‌های نخستین بوده و هم‌چنان بر تفویض حکومت الهی و مشروعیت بخشی مذهبی حکومت‌ها از سوی خداوند، و القاء آن به مردم، تأکید دارد.

«جدی»، مهری با متن: «نادرم در تاج بخشیدن ز لطف کردگار لافتی الاعلی لا سیف الا ذوالفقار» را نیز برای نادرشاه افشار ذکر کرده است (جدی، ۱۳۹۳: ۴۰۲). باتوجه به عبارت «تاج بخشیدن» در سجع مهر یادشده، به احتمال بسیار این مهر، متعلق به بعد از فتح دهلی (۱۱۵۱ ه.ق.) است. پس از فتح دهلی و اعلام انقیاد و فرمانبرداری «محمدشاه»، نادرشاه بنابه دلایل متعدد، از جمله یکسان بودن عقبه نژادی هر دو گروه و متعلق به نژاد ترکمان بودن، وی را بخشیده و طی مراسمی باشکوه که براساس نظر منجمین، زمانی سعد تشخیص داده شد؛ شخصاً تاج محمدشاه گورکانی بار دیگر بر سر وی گذاشت (مروی، ۱۳۶۴، ج. ۲: ۷۳۱ و ۷۵۱؛ هنوی، ۱۳۶۵: ۲۳۸)؛ از همین روی، در این مهر، نادر خویش را «تاج‌بخش» نامیده و این امر را از عنایات الهی دانسته و مجدداً با ذکر عبارت لافتی... بر تقید خود بر آئین تشیع، اشاره نموده است.

در مجموع می‌توان گفت از هفت مهر به دست آمده منتسب به نادر، حداقل یکی از آن‌ها متعلق به دوره پیش از سلطنت وی به عنوان شاه افشاری و متعلق به دوره سرداری وی در رکاب شاه طهماسب دوم است و مابقی به دوره پس از آن متعلق است. به نظر می‌رسد هم‌زمان از چندین مهر برای اعتباربخشی به اسناد استفاده

می‌شده است؛ آن‌چنان‌که متن بیشتر مهرها اشاره به انتخاب الهی نادر به‌عنوان شاه ایران و تأکید بر مشروعیت بخشی دینی و ملی وی دارد. علاوه بر کتیبه‌ها، نقوش غیرکتیبه‌ای نیز هم‌چون: گل‌های ختایی و اسلیمی، نقش طاووس و شیر و خورشید به‌عنوان نمادهای نجومی کهن ایرانی از عمده نقوش به‌کاررفته بر مهرهای وی هستند. فرم بیشتر مهرهای نادر مربع ساده یا تاج‌دار و بادامی هستند.

مهرهای علی‌شاه (عادل‌شاه) افشار

«علی‌قلی خان (عادل‌شاه) افشار» برادرزاده نادرشاه افشار بود. او پس از کشته شدن نادرشاه افشار در سال ۱۱۶۰ هـ.ق. با نام «عادل‌شاه» رسماً تاج‌گذاری کرد، ولی طولی نکشید که توسط شاه‌رخ افشار از میان برداشته شد. مدت زمان حکومت وی تقریباً ۱۱ ماه بوده است (موسوی، ۱۳۶۳: ۱۰؛ آذریبگدلی، ۱۳۳۷: ۳۷۱).

گلستانه، مهر علی‌شاه افشار که متن آن «بسم‌الله - بنده شاه ولایت علی ۱۱۰۶» است را معرفی کرده است. تاریخ درست مهر باید ۱۱۶۰ هـ.ق. حک می‌شده، ولی حکاک آن را به خطا ۱۱۰۶ حک کرده است. شکل مهر، مربع تاج‌دار است که در قسمت تاج آن «بسم‌الله» و در مربع زیر آن «بنده شاه ولایت علی ۱۱۰۶» نقش شده است. اثر این مهر در چندین حکم و فرمان، از جمله حکم تفویض آستانه مقدسه به «میرزا محسن رضوی» سرکشیک پنجم، دیده می‌شود (گلستانه، ۱۳۴۴: ۳۹۱). متن مهر دیگر عادل‌شاه، «الملک‌الله - بنده شاه ولایت علی» است (طاهری‌شهاب، ۱۳۴۴: ۵). مهر دیگری از عادل‌شاه به شکل بیضی و از جنس عقیق یمانی وجود دارد که در مجموعه «عباس رافت» نگه‌داری می‌شده است؛ متن این مهر «ز فیض حق به الطاف شهنشاه سرافراز دو عالم شد علی‌شاه» است که با قلم نستعلیق نوشته شده است (تصویر ۶). ابوترابیان، تاریخ این مهر را برابر با سال ۱۱۵۹ هـ.ق. خوانده و این تاریخ را جالب توجه دانسته است؛ زیرا تاریخ ۱۱۵۹ هـ.ق. یک سال با تاریخ مرگ نادرشاه افشار و جلوس رسمی علی‌شاه بر مسند قدرت مغایرت دارد و عادل‌شاه در آن خود را «شاه» نامیده است (ابوترابیان، ۱۳۶۲: ۲). باوجود تلاش نگارندگان جهت یافتن محل تاریخ بیان‌شده بر سطح مهر، متأسفانه چنین تاریخی بر آن مشاهده نشد. علی‌شاه افشار در استفاده از عبارت «بنده شاه ولایت...» از سنت صفویان پیروی کرده است؛ چراکه شاهان صفوی نیز از این عبارت بر مهرهای خود استفاده کرده‌اند (رضوی، ۱۳۸۹: ۵-۶)؛ لذا ذکر این عبارت و ادای احترام به نخستین امام شیعیان در مهرهای وی، نشانه تأکید او در نشان دادن تقید وی، به آئین تشیع است.

مهرهای ابراهیم‌شاه افشار

«ابراهیم‌شاه افشار» برادرزاده نادرشاه افشار بوده که پس از برادر خود، عادل‌شاه (علی‌شاه) افشار در ۱۷ ذیحجه سال ۱۱۶۱ هـ.ق. در تبریز بر اریکه قدرت نشست و مدتی بر بخش‌هایی از قلمرو افشاریه حکومت کرد، ولی در نهایت توسط شاه‌رخ‌شاه افشار کشته شد (استرابادی، ۱۳۴۱: ۷۶۱؛ مفتون‌دنبلی، ۱۳۴۹: ۴۸۹).

▲ تصویر ۶: اثر مهر عادل‌شاه افشار با متن «ز فیض حق به الطاف شهنشاه سرافراز دو عالم شد علی‌شاه» (ابوترابیان، ۱۳۶۲: ۲).

Fig. 6: Nader Shah-e Afshar with the text "Ze fize hagh be altaf-e Shahanshah sarafraz-e do alam shod Ali shah" (Abutrabian, 2012: 2).

▲ تصویر ۷: اثر مهر ابراهیم‌شاه افشار با متن «سلام علی ابراهیم» (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰: ۳۷۵).
Fig. 7: Nader Shah-e Afshar with the text “Salam on ala Ebrahim” (Ghaem Maghami, 1350: 375).

از ابراهیم‌شاه اثرمهری در دست است با متن: «بسم‌الله - سلام علی ابراهیم» که به شکل مربع تاج‌دار است و نقوش ختایی پس‌زمینه این مهر را فراگرفته است. بخش «بسم‌الله» به قلم ثلث و بخش «سلام علی ابراهیم» به قلم نستعلیق و یادآور سومین سلام از هفت سلام قرآنی است (سوره صافات، آیه ۱۰۹). (تصویر ۷). بی‌شک متن این مهر نیز تأکید بر مشروعیت دینی ابراهیم‌شاه افشار دارد؛ چراکه مشروعیت‌سازی از سوی حاکمان در دوره‌های مختلف، نوعی ضمانت اجرایی برای پیشبرد اهداف سیاسی و مقابله با رقبا ایجاد می‌نمود. علاوه بر متن کتیبه مهر، نقوش ختایی ایجاد شده بر پس‌زمینه، از دیگر نقوش این مهر می‌باشد.

مهرهای شاه‌رخ‌شاه افشار

«شاه‌رخ‌شاه افشار» در ۸ شوال ۱۱۶۱ ه.ق. در مشهد بر تخت سلطنت نشست و تقریباً ۴۰ سال بر خراسان حکومت کرد (استرابادی، ۱۳۴۱: ۷۱۰). تاکنون هفت اثرمهر با متن‌های متفاوت از دوره حکومت شاه‌رخ‌شاه افشار به دست آمده است.

۱. «الملک‌الله - مظهر لطف الهی شاه‌رخ ۱۱۶۱» این مهر به شکل مربع تاج‌دار است و نقوش ختایی به شکل گل‌های چند پر، پس‌زمینه آن را فرا گرفته است. قلم نوشتار در تاج و متن، ثلث است. گرچه گلستانه، تاریخ مهر را ۱۱۶۰ ه.ق. دانسته اما تصاویر که از اثر این مهر برجایمانده به وضوح تاریخ ۱۱۶۱ را نشان می‌دهد. (تصویر: ۸).

۲. «بسم‌الله - آنکه باشد کلب سلطان خراسان شاه‌رخ روز و شب بر درگهش ساینده مهر و ماه رخ» این مهر به شکل مربع تاج‌دار است و قلم نوشتار در تاج آن ثلث و در متن، نستعلیق است (تصویر ۹).

۳. «یافت از الطاف احمد پادشاه شاه‌رخ بر تخت شاهی تکیه‌گاه» این مهر متعلق به سال ۱۱۶۸ ه.ق. است، یعنی زمانی که احمدشاه درانی بر مشهد تسلط یافت و براساس توافق فی‌مابین، شاه‌رخ ملزم به تغییر سجه مهر خود شد؛ بدین ترتیب، استفاده از نام «احمد» در این مهر، اشاره به نام «احمد شاه درانی» و توافق میان آن‌ها است. گلستانه معتقد است، شاه‌رخ پس از خروج احمدشاه درانی از خراسان و تا سال ۱۱۸۳ ه.ق. دیگر از این مهر استفاده نمود، ولی با بازگشت وی مجدداً اثر این مهر بر فرامین این دوره دیده می‌شود (گلستانه، ۱۳۴۴: ۴۴۴).

۴. مهر دیگری از شاه‌رخ، با سجع «بسم‌الله - نظام یافت بلطف جناب مرتضوی زشاه‌رخ بجهان دین و دولت صفوی» که به شکل مربع تاج‌دار است. در این مهر، بسم‌الله در تاج و دیگر نوشتار در متن حک شده است و قلم نوشتار متن، نستعلیق است، دیده می‌شود (تصویر ۱۰). در این مهر، شاه‌رخ، خود را از اعقاب صفویان دانسته و بدین ترتیب به وضوح خود را ادامه‌دهنده سلطنت و امپراتوری صفوی دانسته است. این انتساب به انواع و اشکال متعدد بر تعدادی دیگر از مهرهای شاه‌رخ نیز دیده می‌شود. در ایران از دیرباز انتساب حکام به سلاطین مقتدر پیشین، ولو از سلسله‌های دیگر بسیار رواج داشته و جلوه‌ای از مشروعیت بخشی سیاسی و حکومتی به شمار می‌رفته است.

▲ تصویر ۸: اثرمهر شاه‌رخ‌شاه افشار «الملک‌الله، مظهر لطف الهی شاه‌رخ ۱۱۶۱» (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰: ۳۷۵).
Fig. 8: Nader Shah-e Afshar with the text “mazhar-e lotfe ellahi Shahrokh 1161” (Ghaem Maghami, 1350: 375).

۵. «آنکه شد دربان سلطان خراسان شاهرخ روز و شب بر درگهش مالند مهر و ماه، رخ» (گلستانه، ۱۳۴۴: ۴۴۳). این مهر نمونه‌ای بسیار نزدیک به مهر شماره ۲ می‌باشد. متن کلی هر دو مهر یکسان بوده و تنها در واژه «آنکه باشد کلب سلطان» و «آنکه شد دربان سلطان» تفاوت داشته و هر دو به تقید وی به امام هشتم شیعیان اشاره می‌نمایند.

۶. «شد در اقلیم رضا صاحب نگیں شاهرخ کلب امیرالمومنین» (قائم مقامی، ۱۳۵۰: ۳۸۱). این مهر به همراه دو مهر دیگر به شماره‌های ۲ و ۵، به احتمال فراوان مربوط به زمانی است که تمرکز حکومت شاهرخ در خراسان بوده است و شیوه بیان ارادت وی با تقلید از شاهان صفوی صورت گرفته و به نوعی دیگر، تأکید بر انتساب وی به صفویان است.

۷. «آفتاب ملک را گر شد کسوفی چند روز بار دیگر شد ز نور شاهرخ گیتی فروز» (جدی، ۱۳۹۲: ۴۵۲). به نظر می‌رسد این مهر به رخ دادن واقعه‌ای در حکومت شاهرخ اشاره دارد که از سر گذرانده شده است و مجدداً وی به عنوان حاکم مطلق این خطه، جایگاه خود را حفظ نموده است. متأسفانه به دلیل عدم ذکر تاریخ بر این مهر، نمی‌توان حدس زد که این واقعه چه بوده و در چه تاریخی به وقوع پیوسته است.

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود به واسطه تمرکز حکومت وی در خراسان، بیشتر مهرهای شاهرخ اشاره به عرض ارادت وی به شیوه صفویان به شاه خراسان و کسب مشروعیت حکومتی-سیاسی و دینی از این طریق دارد؛ هم‌چنین اغلب مهرهای شاهرخ، با شکل مربع تاج‌دار طراحی و ساخته شده‌اند و عمده خطوط استفاده شده نستعلیق در متن و ثلث در تاج مهرها می‌باشد.

نادر میرزا بن شاهرخ افشار

«نادر میرزا» پسر شاهرخ افشار بوده؛ او در سال ۱۱۹۷ ه.ق. مدتی از جانب پدر خود به حکومت مشهد مشغول بوده (قزوینی، ۱۳۶۷: ۱۵۷). چهار مهر متعلق به نادر میرزا بن شاهرخ افشار اطلاعی در دست است که متن‌های مربوط به آن را گلستانه بدین ترتیب ذکر نموده است.

۱. «بنده درگاه سلطان خراسان نادر است» در سجع این مهر، نادر میرزا به تأسی از پدر خود، به ارادتش به امام رضا علیه السلام اشاره نموده است.

۲. «لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار نادر عصرم زلف حق غلام هشت و چهار- ۱۱۴۴» این همان مهر نادرشاه افشار، جد اوست که به دست شاهرخ افتاده است؛ به همین دلیل، تاریخ مهر نیز مربوط به دوره حکومت مؤسس سلسله افشاریه، نادرشاه افشار است. به نظر می‌رسد نادر میرزا با استفاده کردن مجدد از این مهر، به نحوی قصد داشته است، نام نادرشاه را یادآور شود و حکومت خود را همانند حکومت نادرشاه معرفی کند. او در سکه‌های خود نیز از سکه‌های نادرشاه افشار تأثیر پذیرفته و نام خود را به شکل «السلطان نادر» ضرب کرده است که بر روی بخشی از سکه‌های نادرشاه نیز ضرب شده است (سرفراز و آوزرمانی، ۱۳۸۳: ۱۲۱).

▲ تصویر ۹: اثر مهر شاهرخ شاه افشار «بسم الله-آنکه باشد کلب سلطان خراسان شاهرخ روز و شب بر درگهش سایند مهر و ماه رخ» (قائم مقامی، ۱۳۵۰: ۳۷۵).

Fig. 9: Seal effect of Shahrokh Shah e Afshar “Besm e Allah, An ke Bashad Kalb e Soltan e Khorasan, Shahrokh Rooz o Shab Bar Dargahash Saayand Mehr o Maah, Rokh” (Ghaem Maghami, 1350: 375).

▲ تصویر ۱۰: اثر مهر شاهرخ شاه افشار «بسم الله- نظام یافت بلطف جناب مرتضوی ز شاهرخ بجهان دین و دولت صفوی» (قائم مقامی، ۱۳۵۰: ۳۷۵).

Fig. 10: Seal effect of Shahrokh Shah e Afshar “Besm e Allah, Nezam Yaft be Lotf e Jenab e Mortazavi, Ze Shahrokh be Jahan Din va Dolat e Safavi” (Ghaem Maghami, 350: 375).

۳. «آنکه سایید از شرف بردرگهش خورشید رخ شاه دین را بنده سلطان نادر بن شاهرخ».

۴. «شاه دین را بنده سلطان نادر است» (گلستانه، ۱۳۴۴: ۴۴۷).

مهرهای نصرالله میرزا بن شاهرخ افشار

«نصرالله میرزا»، پسر شاهرخ افشار و برادر نادر میرزا، در سال‌های ۱۱۹۷ و ۱۱۹۸ هـ.ق. مدتی را به حکومت مشهد مشغول بوده است. او در سال ۱۲۰۰ هـ.ق. درگذشت (قزوینی، ۱۳۶۷: ۱۵۵). دو مهر با متن‌های: ۱. «نصرالله بن شاهرخ» و ۲. «آنکه سایید از شرف بردرگهش خورشید رخ شاه دین را بنده نصرالله بن شاهرخ» از نصرالله میرزا وجود داشته است که البته از شکل آن‌ها اطلاعی در دست نیست (گلستانه، ۱۳۴۴: ۴۴۲).

در مهرهای شماره ۲ و ۵ شاهرخ افشار، مهرهای شماره ۱، ۳ و ۴، علی‌شاه افشار و مهر شماره ۲ نصرالله میرزا برای امام هشتم از القابی مانند «سلطان خراسان» و «شاه دین» استفاده شده است. این امر با توجه به تمرکز حکومت آن‌ها در خراسان، اهمیت بیشتری می‌یابد و نشان از تغییر موضع جانشینان نادر پس از وی دارد. آن‌ها به‌طور کلی برای کسب مشروعیت از راه‌ها و طرق مختلف اقدام می‌نمودند و در این مسیر با استفاده از سجع‌هایی که اشاره به ملیت، مذهب، و حکومت‌های پیشین داشت، سعی در کسب مشروعیت ملی، حکومتی-سیاسی، و مذهبی می‌نمودند؛ البته این موضوع در سکه‌های آنان نیز که با اشعاری، خود را مرید و شیعه امام رضا (ع) نامیده‌اند، قابل مشاهده است (شاهد، ۱۳۸۹: ۲۱۶).

تجمیع اطلاعات اساسی مهرهای شاهان افشار متناسب با پرسش‌های پژوهش در جدول ۲، ذکر شده است.

شکل مهرها و اثرمهرهای شاهان افشار

به علت از میان رفتن بیشتر مهرهای شاهان افشار از شکل و فرم اصلی مهرهای آنان، اطلاعی در دست نیست، ولی با بررسی اثرمهرهای به‌جا مانده از این دوره، حداقل می‌توان اطلاعات مفیدی درمورد شکل صفحه مهر شاهان افشار به دست آورد. منظور از شکل مهرها، شکل چارچوب محیط اثر آن‌ها است. شکل مهرها از دیرباز سیر تحولی را دنبال کرده است؛ به طوری که شکل مهرهای دوره ایلخانی چهارگوش (میرزا ابوالقاسمی و شیرازی، ۱۳۸۸: ۴)، مهر شاهان تیموری به شکل مدور (میرزا ابوالقاسمی، ۱۳۹۳: ۱)، و مهر شاهان صفویه در ابتدا مدور تاج‌دار بوده است و در زمان «شاه سلطان حسین»، علاوه بر مدور تاج‌دار از شکل مربع تاج‌دار نیز استفاده شده است (مرتضوی، ۱۳۸۸: ۷-۵). بررسی اثرمهرهای دوره افشاریه، نشان می‌دهد بیشترین تعداد از مهر شاهان افشار با همین شکل مربع تاج‌دار ساخته شده است. شکل مهرهای نادرشاه افشار، به شکل مربع ساده (تصاویر ۱ و ۳)، مربع تاج‌دار (تصویر ۲)، بادامی (گلایی) شکل ساده (تصویر ۵) و بادامی شکل تاج‌دار (تصویر ۴) است. جانشینان نادر برخلاف او، تنها از

جدول ۲: مشخصات کلی مهرهای شاهان افشار (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Tab. 2: General Characteristics of the Seals of the Afshar Kings (Authors, 2023).

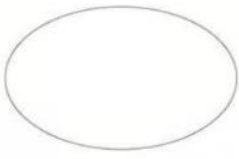
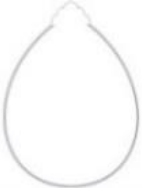

ردیف	نام پادشاه	نوشتار مهر	نوع خط	نقوش فرعی	فرم مهر	فرم اثر مهر	منبع
۱	نادرشاه	«ساید بفلک از ره اقبال رکابم، طهماسب قلیخان شده از شاه خطابم»	-				(نوابی، ۱۳۶۸: ۱۴۲)
		نادر قلیخان	-				(گلستانه، ۱۳۴۴: ۳۷۶)
	«نادر عصمر ز لطف حق غلام هشت و چهار لاقتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار»	نستعلیق	ختایی	-	مربع ساده		(گلستانه، ۱۳۴۴: ۳۷۶)
	«بسم الله، نگین دولت و دین رفته بود چون از جا بنام نادر ایران قرار داد خدا»	ثلث- نستعلیق	ختایی	-	مربع تاجدار	(محبوب فریمانی و خسروبیگی، ۱۳۹۴: ۱۶)	
	«مظهر لطف الهی نادر است، ۱۱۴۸»	نستعلیق	ختایی	-	مربع ساده	(قائم مقامی، ۱۳۵۰: ۳۷۵)	
	الحکم لله	نستعلیق	ختایی، طاووس، نیم حلقه گل	-	گلابی شکل یا بادامی شکل تاجدار	(URL.1)	
۲	عادلشاه	«بسم الله، بنده شاه ولایت ۱۱۰۶»	-	-	-	مربع تاجدار	(هدایت، ۱۳۳۹: ۵۵۶)
		«الملک الله، بنده شاه ولایت علی»	-	-	-	-	(طاهری شهاب، ۱۳۴۴: ۵)
	«ز فیض حق به الطاف شهنشاه سرافراز دو عالم شد علیشاه»	نستعلیق	ختایی	انگشتری	بیضی	ابوترابیان، ۱۳۶۲: ۲)	
۳	ابراهیم شاه	بسم الله، سلام علی ابراهیم	نستعلیق	ختایی	-	مربع تاجدار	(قائم مقامی، ۱۳۵۰: ۳۷۵)
۴	شاهرخ شاه	«الملک الله، مظهر لطف الهی شاهرخ ۱۱۶۱»	ثلث	ختایی	-	مربع تاجدار	(قائم مقامی، ۱۳۵۰: ۳۷۵)
		«بسم الله، آنکه باشد کلب سلطان خراسان شاهرخ روز و شب بر درگهش ساینده مهر و ماه رخ»	نستعلیق	ختایی	-	مربع تاجدار	همان
	«یافت از الطاف احمد پادشاه شاهرخ بر تخت شاهی تکیه گاه»	-	-	-	-	همان	
	«بسم الله، نظام یافت بلطف جناب مرتضوی ز شاهرخ بجهان دین و دولت صفوی»	نستعلیق	ختایی	-	مربع تاجدار	همان	
	«آنکه شد دربان سلطان خراسان شاهرخ روز و شب بر درگهش مانند مهر و ماه رخ»	-	-	-	-	-	(گلستانه، ۱۳۴۴: ۴۴۳)
		«شد در اقلیم رضا صاحب نگین شاهرخ کلب امیر المومنین»	-	-	-	-	(قائم مقامی، ۱۳۵۰: ۳۷۵)

(جدی، ۱۳۹۴: ۴۰۲)	-	-	-	-	«آفتاب ملک را گر شد کسوفی چند روز بار دیگر شد ز نور شاهرخ گیتی فروز»		
(گلستانه، ۱۳۴۴: ۴۴۷)	-	-	-	-	«بنده درگاه سلطان خراسان نادر است»	نادر میرزا	۵
همان	مربع ساده	-	ختایی	نستعلیق	« نادر عصرم ز لطف حق غلام هشت و چهار لاقتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار، ۱۱۴۴»		
همان	-	-	-	-	«آنکه ساید از شرف بردرگهش خورشید رخ شاه دین را بنده سلطان نادر بن شاهرخ»		
همان	-	-	-	-	«شاه دین را بنده سلطان نادر است»		
(همان: ۴۴۲)	-	-	-	-	نصرالله بن شاهرخ	نصرالله میرزا	۶
(همان: ۴۴۲)	-	-	-	-	«آن که ساید از شرف بردرگهش خورشید رخ شاه دین را بنده نصرالله بن شاهرخ»		

شکل مربع تاج‌دار برای مهرهای خود استفاده کرده‌اند؛ البته به استثنای مهر عادل شاه افشار که به شکل بیضی بوده است. با توجه به مطالب بیان شده می‌توان، شکل رسمی صفحه‌ی اغلب مهرهای شاهان و شاهزادگان افشار را مربع تاج‌دار دانست.

جدول ۳: شکل صفحه‌ی مهرهای شاهان افشار (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Tab. 3: The Shape of Seal Background of the Afshar kings (Authors, 2023).

				
(۵) بیضی شکل	(۴) بادامی (گلابی) شکل تاج‌دار	(۳) بادامی (گلابی) شکل	(۲) مربع ساده	(۱) مربع تاج‌دار

نقوش مهرهای شاهان افشار

وجود نقاشی در مهرسازی را «مدار کار» دانسته‌اند که بعد از خوشنویسی مهر، بسیار اهمیت داشته است و از جمله فنونی بوده که در جهت زینت یک مهر، مه‌رساز باید در آن زمینه، مهارت بسیار می‌داشته است (رحمتی، ۱۳۸۷: ۱۴). در تزئین مهرهای نادرشاه افشار علاوه بر قاب‌ها و صفحات مهرها که به شکل بادامی، بادامی تاج‌دار، مربع و مربع تاج‌دار هستند؛ نقوش گیاهی و حیوانی مانند نقش طاووس نیز بر مهرهای او استفاده شده است.

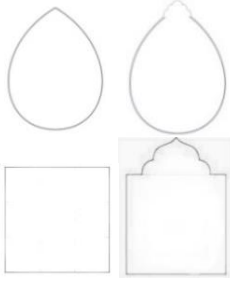

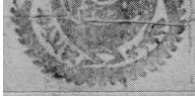
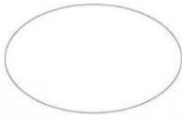

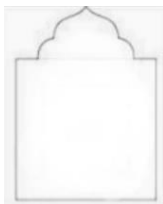

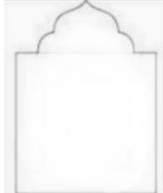

نقوش گیاهی شامل: نقوش ختایی و شاخه گل است و نقوش ترکیبی که از ترکیب نقش شیر و خورشید به وجود آمده است. نقش شیر و خورشید یکی از نقشمایه‌های نمادین است که حداقل از دوره صفویه به بعد محتوای مذهبی و شیعی آن محتمل‌تر از سایر معانی ذکر شده برای آن بوده است و نمادی از جانشینی حضرت علی علیه السلام بعد از پیامبر صلی الله علیه و آله تفسیر شده است (مقنی‌پور و اکبری، ۱۳۹۹: ۱۷). با توجه به مطالب ارائه شده، شاید بتوان گفت نادرشاه افشار با استفاده از نقش شیر و خورشید بر مهر خود، سعی کرده است به جای زبان نوشتار از زبان تصویری برای بیان عقاید خود استفاده نماید.

فرم‌های کلی به دست آمده از مهرهای جانشینان نادرشاه شامل نقوش هندسی است که به صورت قاب‌هایی به شکل بیضی و مربع تاج‌دار است. مهرهای به دست آمده از جانشینان نادرشاه، مزین به نقوش ختایی هستند که تمامی سطح مهرها را فراگرفته است. نقوش مهرهای شاهان افشار در جدول ۴، آورده شده است. در مجموع به نظر می‌رسد مهرهای دوره افشار نسبت به دوره صفوی، از تزئینات بیشتری در حاشیه و پس زمینه‌ها و به‌طورکلی از نقش‌مایه‌های بیشتری برخوردار هستند.

مضامین کتیبه‌های مهرهای شاهان افشار

نوشتارهای مهرهای نادرشاه افشار تا قبل از سلطنت، عموماً نشان‌دهنده تفاخر وی به خدمت به شاه‌طهماسب دوم صفوی، و عرض ارادت به امام علی علیه السلام است. این درحالی است که پس از به قدرت رسیدن وی، متن مهرهای او، در جهت ستایش خود، نشان دادن جایگاه حکومتیش و عرض ارادت به پروردگار و گزینش الهی نادر به عنوان شاه ایران و تأکید بر مشروعیت دینی و ملی وی است. متن مهرهای علی‌شاه افشار در جهت نشان دادن ارادت او به امام علی علیه السلام و حق‌شناسی از پروردگار است. در مهر شماره ۱ شاهرخ افشار، او حکومت را متعلق به پروردگار و خود را مظهر لطف پروردگار دانسته است و در مهر شماره ۴ نیز، خود را به‌گونه‌ای از اعقاب صفویان و حکومتش را در امتداد حکومت صفویه معرفی کرده است. سایر مهرهای او نیز نوشته‌هایی در جهت نشان دادن ارادت وی به امام علی علیه السلام و امام رضا علیه السلام هستند. نکته جالب توجه متن مهر شماره ۳ شاهرخ افشار است که اطاعت او در دو بازه زمانی از احمدشاه درانی را به نمایش گذاشته است. مهر ابراهیم‌شاه افشار دربرگیرنده آیه ۱۰۹ سوره صافات است. مهرهای نادر میرزا بن شاهرخ مضمونی در جهت عرض ارادت به امام علی علیه السلام و امام رضا علیه السلام داشته‌اند. به واسطه تمرکز حکومت وی در خراسان، بیشتر مهرهای شاهرخ اشاره به عرض ارادت وی به شاه خراسان و کسب مشروعیت دینی از این طریق دارد. مضمون متن مهرهای نصرالله میرزا بن شاهرخ نیز در جهت ذکر نام خود و نشان دادن ارادت او به امام علی علیه السلام هستند. به‌طورکلی، مهرهای شاهان و شاهزادگان افشار، عمدتاً بیان‌کننده نام و هویت آن‌ها و در دیدی کلی حتی زمانی که اسما مقدس و نام ائمه معصومین علیهم السلام را به نمایش می‌گذارد، در راستای مشروعیت طلبی بوده است.

جدول ۴: نقوش مهرهای شاهان و شاهزادگان افشار (نگارندگان، ۱۴۰۲).
 Tab. 4: Seals Designs of Afshar Kings and Princes (Authors, 2023).

نقوش					ردیف
ترکیبی	جانوری	هندسی	گیاهی	نام پادشاه	
شیر و خورشید 	طاووس 	قاب‌ها 	ختایی 	نادرشاه	۱
			حلقه گل ناقص 		
		قاب‌ها 	ختایی 	عادل‌شاه	۲
		قاب‌ها 	ختایی 	ابراهیم‌شاه	۳
		قاب‌ها 	ختایی 	شاهرخ‌شاه	۴

ظه‌ور شعر و شعارهای فارسی در سجع‌گزینی مهرها که از دیرباز رواج داشته (ابوالقاسمی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۱). در این دوره نیز بسیار پرکاربرد بوده است. در نوشتار اغلب مهرهای شاهان افشار که به صورت تاج‌دار، طراحی شده‌اند، از عبارات «بسم الله، الملك لله، و الحکم لله» استفاده شده است. این عبارات بدان سبب در قسمت فوقانی و تاج مهرها نوشته شده است که در گذشته اعتقاد بر این بوده که نام خداوند و اسامی مقدس می‌بایست در بالاترین بخش مهرها نوشته شود (رحمتی، ۱۳۸۷: ۳۹).

خوشنویسی، زبان و قلم نوشتار مهرهای شاهان افشار

در ترکیب مهر هر دوره، خوشنویسی مهر را «اصل کار» دانسته‌اند؛ به‌گونه‌ای که مه‌رساز باید خطی نیکو و زیبا داشته باشد و بیت «کند گر کنده کس در مهر خط خوب و زیبا را فدای دست او سازم سمرقند و بخارا را» به خوبی اهمیت خوشنویسی مهر در ادوار گذشته را نشان می‌دهد (همان: ۱۳). در متن مهرهای شاهان افشار از دو زبان فارسی و عربی استفاده شده است و برای نوشتار آن‌ها از قلم‌های ثلث و نستعلیق استفاده شده است. نوشته‌های فارسی شامل ذکر نام شاهان افشار و اشعاری در وصف آن‌ها است و نوشته‌های عربی شامل آیه «سلام علی ابراهیم»، عبارت «لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار»، «بسم الله»، «الملك لله» و «الحکم لله» است. در همه موارد اسما و صفات مقدس الهی به خط ثلث و متن مهرها به خط ثلث یا نستعلیق نوشته شده‌اند.

نتیجه‌گیری

دوره حکومت افشاریان از دوره‌های مهم تاریخی ایران است که متأسفانه اطلاعات محدودی از مهرهای شاهان و شاهزادگان آن وجود دارد. با توجه به محدود بودن اطلاعات در زمینه مهرهای این دوره، می‌توان با استفاده از شواهدی مانند کتب تاریخی و اسناد باقی‌مانده از این دوره به اطلاعات ارزشمندی از آن‌ها دست یافت. در این پژوهش، اطلاعات ۲۴ مهر، از مهرهای شاهان افشار مورد بررسی قرار گرفت؛ از این مجموعه، تعداد ۸ عدد به نادرشاه افشار، ۳ عدد به عادل‌شاه، ۱ عدد به ابراهیم‌شاه، ۷ عدد به شاهرخ‌شاه، ۳ عدد به نادر میرزا و ۲ عدد به نصرالله میرزا تعلق دارند.

از شکل بدنه مهرهای شاهان افشار اطلاعی در دست نیست، اما اطلاعاتی در خصوص صفحه اصلی مهرهای آن‌ها به دست آمده است. مهرهای نادرشاه افشار در شکل‌هایی از: مربع ساده، مربع تاج‌دار، بادامی‌شکل ساده، و بادامی‌شکل تاج‌دار بوده است و مهرهای جانشینان او بیشتر به شکل مربع تاج‌دار و سپس مربع ساده، و بیضی بوده است. برای تزئین مهرهای نادرشاه افشار از نقوشی مانند قاب‌هایی با اشکال هندسی، نقوش ختایی، طاووس، شیر و خورشید و نیم‌حلقه گل استفاده شده است و در تزئین مهرهای جانشینان او، تنها از نقوش ختایی و قاب‌هایی با اشکال هندسی استفاده شده است.

در متن مهرهای شاهان افشار از دو زبان فارسی و عربی استفاده شده است و برای نوشتار آن‌ها از قلم‌های ثلث و نستعلیق استفاده شده است؛ به‌طورکلی، مهرهای شاهان افشار، عمدتاً دربرگیرنده نام و هویت آن‌ها، هم‌چنین دربرگیرنده اشعاری است که متضمن یاد پروردگار، امام علی (علی‌علیه‌السلام) و امام رضا (علیه‌السلام)، نام و ستایش خود، ذکر ارادت به پروردگار و آیات قرآنی و انتساب خود به حکومت پیشین و صفویان است؛ اما در دیدی جامع‌نگر، بیشتر موارد در راستای مشروعیت بخشی و مشروعیت‌طلبی حکومتی-سیاسی، ملی و مذهبی بوده است که نشان از بیم و وا همه از جایگاه متزلزل و نه‌چندان با ثبات حکومت آنان دارد.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان بر خود لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه برای بهبود و غنا بخشیدن به متن مقاله قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

درصد مشارکت نویسندگان در پژوهش حاضر به ترتیب ۴۵، ۳۵ و ۲۰ درصد است.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

کتابنامه

- ابوترابیان، حسین، (۱۳۶۲). «مهر عادل شاه افشار». نشریه آینده، ۱۰: ۷۹۸-۷۹۴.
- استرآبادی، میرزا مهدیخان، (۱۳۴۱). دره نادری. ۳ جلد، تهران: دانشگاه تهران.
- امرایی، سیاوش؛ ثواقب، جهانبخش؛ خزایی، سهم‌الدین؛ و شیدانی، شهاب، (۱۳۹۸). «سنت‌گرایی و نوآوری در نقوش سکه‌های افشاریه». تاریخ اسلام، ۳۴: ۱۱۳-۱۴۳.
- آتابای (کامروز)، بدری، (۱۳۵۸). «تعریف مختصری درباره مهر و مهرکنی». مجله وحید: ۴۴-۵۰.
- آذربیکدلی، لطفعلی بیگ، (۱۳۳۷). آتشکده. به‌کوشش: جعفر شهیدی، تهران: ناشر سنایی. چاپ اول.
- جدی، محمدجواد، (۱۳۹۲). دانشنامه مهر و حکاکی در ایران. چاپ اول، تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری، چاپ اول.
- سیدرضوی، نسرین، (۱۳۸۹). «مهر شاهان صفوی (شکل، نقش و مضمون)». مطالعات هنر اسلامی، ۱۲: ۱۴۱-۱۲۹.
- شاهد، احمد (۱۳۸۹). سیری در سکه‌های شاهان ایران از آغاز تا پایان ضرب سکه. اسفراین: آسوئن.

- طاهری شهاب، محمد، (۱۳۴۴). «سجع مهر سلاطین و شاهزادگان و صدور ایران». مجله وحید، (۲) ۸: ۴۹-۴۱.
- فراستی، رضا، (۱۳۹۵). «نقد کتاب آداب مهرنویسی در دوره اسلامی از دوره ایلخانان تا پایان دوره قاجاریه». فصلنامه نقد کتاب میراث، ۹ و ۱۰: ۶۸-۶۱.
- قائم مقامی، جهانگیر، (۱۳۴۸). «مهرها، طغراها و توقیع‌های پادشاهان ایران از ایلخانان تا پایان قاجاریه». بررسی‌های تاریخی، ۲۰ و ۲۱: ۱۶۴-۱۲۴.
- قائم مقامی، جهانگیر، (۱۳۵۰). مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی. تهران: نشر انجمن آثار ملی.
- قزوینی، ابوالحسن، (۱۳۶۷). فوائدالصفویه: تاریخ سلاطین و امرای صفوی پس از سقوط صفویه. به تصحیح: مریم میراحمدی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی، (۱۳۸۵). مهرها، طغراها و فرمان‌های پادشاهان ایران: از شاه اسمعیل صفوی تا احمد شاه قاجار. لندن: چاپ اول.
- کریمیان، علی، (۱۳۷۶). «بازخوانی چند فرمان نادرشاه افشار». نشریه گنجینه اسناد، ۲۵: ۲۲-۱۲.
- گلستانه، ابوالحسن بن محمدامین، (۱۳۴۴). مجمل التواریخ. به سعی و اهتمام: محمدتقی مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.
- لاکهارت، لارنس، (۱۳۳۱). نادر شاه. ترجمه مشفق همدانی، تهران: چاپخانه شرق.
- محبوب فریمانی، الهه؛ و خسرویگی، هوشنگ، (۱۳۹۴). «بررسی ساختار سندی و محتوایی فرمان‌های نادرشاه افشار و مقایسه آن با فرمان‌های دوره شاه سلطان حسین صفوی». فصلنامه گنجینه اسناد، ۹۷: ۲۷-۶.
- مرتضوی، مرضیه، (۱۳۸۸). «مهر و طغرای فرمان‌های صفوی در موزه ملی ملک». فصلنامه گنجینه اسناد، ۷۲: ۲۰-۱۴.
- مروی، محمدکاظم، (۱۳۶۴). عالم آرای نادری. ۳ جلد، تهران: نشر نقش جهان.
- مفتون دنبلی، عبدالرزاق بیک، (۱۳۴۹). تجربه الاحرار و تسلیه الابرار. به کوشش: حسن قاضی طباطبایی، تبریز: دانشگاه تبریز.
- موسوی، محمدصادق، (۱۳۶۳). تاریخ گیتی گشا. تهران: اقبال.
- میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق؛ و شیرازی، علی اصغر، (۱۳۸۸). «آداب مهر بر اسناد و مکاتبات دیوانی در دوره اسلامی ایلخانان و صفویان». فصلنامه تحلیلی پژوهشی، ۱۲: ۶۹-۶۳.
- میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق، (۱۳۹۳). «تحول شکل در مهرهای متأخر اسلامی». فصلنامه هنرهای کاربردی، ۱۵: ۲۰-۱۳.
- میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق؛ پورمند، حسنعلی؛ و طاووسی، محمود، (۱۳۹۳). «مهر خاتم بررسی ویژگی‌های مهر پیامبر(ص)». مطالعات تاریخ اسلام، ۶ (۲۰): ۱۶۶-۱۵۴.

- نوایی، عبدالحسین، (۱۳۶۸). نادرشاه و بازماندگانش. همراه با نامه‌های سلطنتی و اسناد سیاسی و اداری. تهران: انتشارات زرین.
 - هدایت، رضاقلی‌خان، (۱۳۳۹). تاریخ روضه‌الصفای ناصری. جلد هشتم، تهران: کتابفروشی‌های مرکزی خیام-پیروز.
 - هنوی، جونی، (۱۳۶۵). زندگی‌نامه نادرشاه. ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران: چاپ دوم.

- Abu Torabian, H., (1983). "Mehr Adelshah Afshar". *Eindeh publication*, 10: 798-794. (In Persian).

- Amrai, S., Sawaqib, J., Khazaei, S. & Shidani, Sh., (2018). "Traditionalism and innovation in the motifs of Afsharia coins". *Scientific Research Quarterly of Islamic History*, 34: 113-143. (In Persian).

- Atabai (Cameroon), B., (1979). "Brief Definition of Mehr and Mehrkani". *Vahid Magazine*, 44-50. (In Persian).

- Azarbigdali, L.-A., (1958). *Ateshkodeh*. by: Jafar Shahidi, Tehran: Nasher Sanai, First Edition. (In Persian).

- Eštrabadi, M.-M., (1962). *Naderi Valley*. 3 volumes, Tehran: University of Tehran. (In Persian).

- Ferasati, R., (2015). "Criticism of the Book of Sealing Manners in the Islamic Period from the Ilkhanate Period to the End of the Period. Q. Ajarieh". *The Heritage Book Criticism Quarterly*, 9 & 10: 68-61. (In Persian).

- Golestaneh, Abol.H.-bin M. A., (1965). *Majamal al-Tawarikh*. by: The efforts of Mohammad Taghi Modares Razavi, Tehran: University of Tehran. (In Persian).

- Hedayat, R. Q., (1960). *History of Rouza al-Safai Naseri*. Volume 8, Tehran: Khayyam-Pirouz Central Bookstores. (In Persian).

- Hanway, J., (1986). *Nader Shah's biography*. Translated by: Ismail Dolatshahi, Tehran: second edition. (In Persian).

- Jedi, M. J., (1392). *Encyclopedia of seal and engraving in Iran*. 1st edition, Tehran: Institute of Compilation, Translation and Publishing of Artistic Works. First Edition. (In Persian).

- Karimzadeh Tabrizi, M. A., (2006). *Seals, Taghras and Decrees of the Kings of Iran: From Shah Ismail Safavi to Ahmad Shah Qajar*. London: First Edition. (In Persian).

- Karimian, A., (1997). "A recitation of several decrees of Nader Shah Afshar". *Ganjineh Sanad Magazine*, 25: 12-22. (In Persian).

- Lockhart, L., (1952). *Nader Shah*. Translated by: Mushfaq Hamdani, Tehran: Sharq Printing House. (In Persian).

- Maravi, M. K., (1985). *Alam Arai Naderi*. 3 volumes, Tehran: Naqsh Jahan Publishing House. (In Persian).

- Maftun Danbali, Abd-al-R., (1970). *The Experience of Al-Ahrar and the Consolation of Al-Abrar*. by: Hasan Qazi Tabatabai, Tabriz: Tabriz University. (In Persian).

- Mehboob Freemani, E. & Khosrobigi, H., (2014). "Investigating the document structure and content of Nadir Shah Afshar's decrees and comparing it with the decrees of Shah Sultan Hossein Safavi period". *Ganjineh Sanad Quarterly*, 97: 6-27. (In Persian).
- Mirza Abul Qasemi, M. S., (2013). "Shape Transformation in Late Islamic Seals". *Applied Arts Quarterly*, 15: 13-20. (In Persian).
- Mirza Abul Qasemi, M. S., Pourmand, H. A. & Tavousi, M., (2013). "Seal of the Seal of the Prophet (PBUH)". *Journal of Islamic History Studies*. 6 (20): 166-154. (In Persian). [DOR: 20.1001.1.22286713.1393.6.20.8.6](https://doi.org/10.22286713.1393.6.20.8.6)
- Mirza Abolghasemi, M. S. & Shirazi, A. A., (2018). "Seal customs on documents and court correspondence in the Islamic period of Ilkhans and Safavids". *Analytical Research Quarterly*, 12: 69-63. (In Persian).
- Mortazavi, M., (2018). "Seals and inscriptions of Safavid decrees in Malik National Museum". *Ganjineh Sanad Quarterly*, 72: 14-20. (In Persian).
- Mousavi, M. S., (1984). *Tarikh Giti Gosha*. Tehran: Iqbal. (In Persian).
- Navaei, Abdul-H., (1989). *Nader Shah and his survivors*. Along with royal letters and political and administrative documents, Tehran: Zarin Publishing House. (In Persian).
- Qaim Maggi, J., (1969). "Seals, Toghras and Insignias of the Kings of Iran from Ilkhanate to the end of Qajar". *Journal of Historical Surveys*, 20& 21: 124-164. (In Persian).
- Qaem Maggi, J., (1971). *An introduction to the recognition of historical documents*. Tehran: Publication of the Association of National Art. (In Persian).
- Qazvini, Abol-H., (1988). *Fawad al-Safawiyya: History of Safavid sultans and princes after the fall of Safavid dynasty*. Edited by: Maryam Mirahmadi, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. (In Persian).
- Seyed Razavi, N., (2013). "The seal of the Safavid kings (shape, pattern and theme)". *Two scientific-research quarterly journals of Islamic art studies*, 12: 129-141. (In Persian).
- Shahid, A., (2010). *Survey of the coins of Iranian kings from the beginning to the end of minting*. Esfrain: Asoen. (In Persian).
- Taheri Shahab, M., (1965). "Saje Mehr of Sultans and Princes and Iran's Export". *Vahid Magazine*, 2 (8): 41-49. (In Persian).
- URL. 1: <http://www.asnad.org/fa/document/469/>.access (20/2/2022).